

УДК 94(477):929Афанасьєв “1848/1925”

Сергій Березін

головний науковий співробітник
Державний архів Одеської області
65026, Україна, Одеса, вул. Жуковського 18
E-mail: sberezin@odessa.gov.ua

**НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ДО «ОДЕСЬКИХ ПЕРІОДІВ»
БІОГРАФІЇ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Г.О. АФАНАСЬЄВА (1848–1925 рр.)**

На матеріалах з фондів Державного архіву Одеської області, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (м. Київ) і Російської державної бібліотеки (м. Москва) документально підтверджуються маловідомі факти біографії Георгія Омеляновича Афанасьєва. Джерельна база дозволяє уточнити та доповнити наведені в історіографії свідчення про життя й творчість видатного представника вітчизняної інтелігенції за часів його перебування в Одесі, зокрема — про діяльність у Новоросійському університеті.

Ключові слова: *Г.О. Афанасьєв, історія української дипломатії, історія науки та освіти, Новоросійський університет, Одеса.*

Sergii Berezin

Chief Researcher
the State archives of Odessa region
18, Zhukovs'koho Street, Odessa, 65026, Ukraine
E-mail: sberezin@odessa.gov.ua

**NEW ARCHIVAL MATERIALS REGARDS THE «ODESSA
PERIODS» IN THE BIOGRAPHY OF THE MINISTER OF
FOREIGN AFFAIRS OF THE UKRAINIAN STATE
(HETMANATE) G.E. AFANAS'EV (1848–1925)**

The article is based on archival materials from the collections of the State Archives of Odessa Region, Vernadsky National Library of Ukraine (Kiev) and the Russian State Library (Moscow). These materials provide documental confirmation of the little-known facts of the biography of George Afanas'ev, the famous historian and educator, journalist, banker and diplomat, public and

state figure. The represented source base allows to refine and supplement the information from the historiography about the life and work of Afanas`ev in the period of his stay in Odessa and activity in the Novorossiysky University. Some of these documents are published and introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: *George Afanas`ev, history of the Ukrainian diplomacy, history of science and education, Novorossiysky University, Odessa.*

На сучасному етапі актуальним напрямком досліджень можна вважати вивчення історії дипломатії. Серед імен вітчизняних дипломатів початку ХХ ст. особливе місце займає постать державного контролера і міністра зовнішніх справ Української Держави, вченого і педагога, публіциста і фінансиста, громадського діяча і благодійника — Георгія Омелянвича Афанасьєва (1848–1925 рр.). Його життєвий шлях і творча спадщина висвітлені на сторінках низки енциклопедичних видань — у статтях Л. Маркитан¹, В. Савченко², М. Варварцева³; в спеціальних публікаціях О. Новікової⁴, Т. Гончарука і І. Дружкової⁵, Ю. Капаруліна⁶.

Однак аналіз історіографії вказує на необхідність уточнення і доповнення інформації про перебування Г.О. Афанасьєва в Одесі. В цьому сенсі, значення має особовий фонд (ф. 64) і документи з «інвентарних відділів» (ф. I, ф. III), що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ)⁷. Велика кількість документів за темою зберігається в Державному архіві Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.) — у фондах «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» (ф. 42), «Новоросійський університет» (ф. 45), «Маріїнська гімназія» (ф. 47), в особових фондах О.І. Маркевича (ф. 150), І.А. Лінниченка (ф. 153), М.Г. Попруженка (ф. 159). Цінним джерелом також є матеріали особового фонду В.Г. Короленка у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 135).

Як відомо з прижиттєвих біографій, що були укладені М.І. Карєєвим⁸ і О.І. Маркевичем⁹ (за особисто наданою Г.О. Афанасьєвим інформацією), та з передмови до видання його «шанувальників і друзів»¹⁰, — майбутній міністр народився в Уфі (28.02.1848) у родині військових — вихідця з Малоросії, полковника Омеляна Єгоровича Афанасьєва та його дружини, дочки генерал-лейтенанта Гладішева. Закінчивши місцеву гімназію (1865), по смерті батька (того ж року), юнак переїхав до родичів у Одесу. Саме тоді тут було відкрито Новоросійський університет (01.05.1865), до якого він був зарахований у складі перших студентів історико-філологічного факультету (23.08.1865)¹¹.

У літературі зазначається, що Г.О. Афанасьєв незабаром привернув увагу декана В.І. Григоровича, професорів О.Г. Брікнера, М.П. Смирнова,

Р.В. Орбінського своєю наполегливою працею та ставленням до навчання. Про це йдеться у його нотатках того часу: «Що таке моє життя?» — запитує він себе¹², — «На це вказує розклад мого життя, який я, як суворий систематик, виконую ретельно. Він потребує: сідай навчатися о восьмій годині ранку, та якщо потрібно, то й ще раніше <...> навчайся цілий день, маючи відпочинок дві з половиною години, і об одинадцятій лягай спати, і я це виконую. <...> Вчора я вперше відчув радість <...> коли вдалося зробити висновок про розвиток еллінської держави. Яким важким був наслідок цієї напруги і радості. Зі мною стався нервовий напад. Руки, ноги, все тіло почало тремтіти, я ліг і навіть не мав сили тримати папіроску в руці» (25.11.1866)¹³.

Окрім інформації, в оприлюдненні якої вочевидь немає потреби (про нерозділену любов до дівчат тощо), щоденник містить роздуми студента про навчання: «Велику допомогу надає Орбінський лекціями з психології <...> я намагаюся кожний психологічний закон засвоїти для того, щоб діяти відповідно. <...> Перебуваючи далеко від сім'ї, зламавши у собі тісний та патріархальний зв'язок з родиною, я знайшов співчуття Університету <...> Мені починає подобатися, більш того, любитися, якщо так можна висловитися, та купа матеріалу, над яким можна попрацювати. Я починаю любити науку й насамперед, Історію» (24.12.1866). Тут міститься й враження від лекцій М.П. Смирнова: «Дуже хотілось би розгадати з історії цього народу його зовсім не простий характер. Цивілізація руська володіє якоюсь пружною напруженістю <...> особливо, коли згадуєш, скільки тисків, один важче за іншого, витримав цей народ. Як він сам не знищився, не зник назавжди? <...> Причину слід шукати в його характері, що складався століттями, відповідно, необхідно вивчати його історію. Я вже почав» (24.12.1866)¹⁴.

Щоденник Г.О. Афанасьєва — цінне джерело з історії антикознавства в університеті в перші роки його діяльності¹⁵. О.І. Маркевич лаконічно повідомляв, що у вересні 1865 р. факультет порушив клопотання про розподіл на відділення — історії, слов'яно-руської та класичної філології, але дозвіл міністерства було отримано лише згодом (22.06.1868)¹⁶. Студент додає, що всі викладачі були досить невимогливі до студентів, які поглиблено вивчали «не їхні» науки, за винятком професорів-антикознавців: «з них лише Ф.А. Струве мав частку доброзичливості, В.Н. Юргевич і зовсім не хотів знати про існування чогось іншого, окрім класиків, тому з фанатичною ревністю ставився до занять його предметом. Перші два роки ми терпляче виносили тягар класицизму і відкладали заняття історією»¹⁷. Це впливало на успішність і отримання стипендій, тому студенти «просили провести розподіл по-домашньому. Я підняв це питання серед професорів <...> але Юргевич і Струве

екзаменували всіх однаково»¹⁸. Лише зі звісткою про затвердження, виразник студентських сподівань із радістю записав у щоденник: «я встигну сумлінно підготуватися до вчительського терену, таким чином, не знадобиться залишати незадоволеною допитливість учнів» (06.08.1868)¹⁹.

Ці рядки доводять, що на той час науковець бачив себе насамперед на педагогічних теренах; до того ж, є свідчення (поки що не підтверджені документально), що він «зі студентських лав почав викладати у місцевих навчальних закладах»²⁰, та за рекомендацією Р.В. Орбінського, «на четвертому курсі отримав уроки у приватній жіночій гімназії Гауеншильд»²¹. Інший важливий момент — саме він став парламентаром у переговорах з викладачами; але, якщо довірчі стосунки з професорами, безумовно, сприяли успіхам у навчанні та зростанню його авторитету, то активна участь у студентському житті вже незабаром зіграла негативну роль у його подальшій кар'єрі.

Можна зробити припущення про джерела «історіографічної традиції» на підставі деяких фактів. По-перше, за радянських часів наголошувалося, що «одним із найважливіших центрів суспільної та революційної діяльності» в Одесі стала студентська їдальня, кухмістерська. Тут збирався гурток Г.О. Афанасьєва і С.М. Южакова, який мав «майже виключно культурно-просвітницькі цілі», але сюди також заходили й представники першої «політичної» групи на чолі з А.І. Желябовим. Також у виданнях вказувалось і на зв'язок «лібералів» з «українофілами», які «з'явилися» в Одесі наприкінці 1870-х років²². По-друге, це участь Г.О. Афанасьєва в «історії» з відставкою директора Рішельєвської гімназії В.І. Стратонова після конфлікту з попечителем С.П. Голубцовим (1870): саме він «роз'яснив суспільне значення» цієї справи під час банкету на честь педагога; ця промова отримала розголос та з подробицями стала відома попечителю²³. В результаті, вчений лише понад десятиріччя потім отримав допуск до викладання на факультеті, а згодом «за обставин, не зовсім від нього залежних», навіть був змушений зовсім залишити університет²⁴.

Архівні джерела свідчать, що С.П. Голубцов знав про цю персону раніше — принаймні з листа родича, полковника Я.Т. Сушкова з Уфи (26.10.1867), якого юнак «тяжко образив», письмово звинувативши у розтраті коштів, що за правом успадкування належали сім'ї Афанасьєвих. За дорученням попечителя проректор О.М. Богдановський з'ясував подробиці та, «усвідомлюючи свій вчинок», Г.О. Афанасьєв був змушений написати «вибачення», надіслане разом з оригіналом образливого листа до Уфи (26.11.1867)²⁵.

Наступною в канцелярії попечителя відклалася справа про залишення Г.О. Афанасьєва при університеті²⁶. Прохаючи про «клопотання» в мініс-

терстві (01.07.1869), ректор Ф.І. Леонтович зазначив, що випускник «упродовж усього курсу відрізнявся своїми здібностями, старанністю і любов'ю до науки», «витримав усі випробування», надав «чудову та об'ємну» дисертацію «Об административной деятельности Тюрго во время интендантства» та отримав ступінь кандидата. За рекомендацією факультету, рада університету одностайно ухвалила його «залишення для підготовки до професорського звання» при кафедрі всесвітньої історії терміном на два роки (31.05.1869)²⁷.

Подання, разом із інформацією про відсутність в університеті коштів на стипендію, попечитель надіслав до столиці (08.07.1869). Спочатку там також не знайшлося грошей (26.07.1869), але незабаром товариш міністра І.Д. Делянов повідомив про появу такої суми, і «виявилось можливим» призначити стипендію (09.08.1869). Згодом, за наказом міністра Д.А. Толстого (03.01.1870), починаючи з 1 січня 1870 р., на два роки стипендіату було призначено грошове утримання у розмірі 100 рублів на кожні три місяця²⁸. Зазначимо: в канцелярії університету також відклалася відповідна справа з листуванням ректора і попечителя²⁹.

Однак ще до отримання наказу міністра, прізвище Афанасьєва неодноразово згадувалося зовсім з іншої причини³⁰. Спочатку до університету надійшов лист від попечителя про «плітки» (20.12.1869), потім — про «усне, але не менш офіційне» повідомлення прокурора (23.12.1869) щодо сходок студентів та їхню «касу» зі «значним капіталом», завідувачем якої є Афанасьєв. Розгляд справи (24.12.1869–03.03.1870) фактично став першою перевіркою «автономії» університету, декларованої статутом 1863 р.³¹). Принаймні, саме так її розцінили професори, що підтверджує рапорт О.М. Богдановського, матеріали засідання ради університету (26.12.1869), зміст і тон листів ректора Ф.І. Леонтовича. В листуванні ректора з попечителем С.П. Голубцовим, прокурором І.М. Орловим та градоначальником М.І. Бухаріним, крім фактичної частини справи — перлюстрованих листів студентів, звітних документів щодо діяльності каси і пояснень Г.О. Афанасьєва та його товаришів, — для посадовців, мабуть, більш важливим на той час було встановлення загальних меж судової юрисдикції та повноважень прокурора і поліції по відношенню до університету.

Зі справи відомо, що студентську позикову касу було створено в університеті у 1865/66 навчальному році. Для обговорення її реформування відбулася перша загальноуніверситетська сходка (12.02.1867), під час якої були визначені «виборні» представники від кожного курсу і касир — Г.О. Афанасьєв, який і раніше виконував ці обов'язки. За його діяльності сума в касі складала до 3000 рублів; крім того, на черговій сходці на початку листопада 1869 р. скарбничий навіть наполягав на

встановленні фінансових й інших зв'язків з різними університетами (що не було схвалено більшістю). Під час розслідування колишній студент зізнався лише у виконанні обов'язків касира впродовж року, віддав ректорові залишок — 31 рубль і 30 копійок — та відмовився назвати ім'я свого наступника (20.12.1869)³².

Судячи з секретної «пропозиції» міністра (14.02.1870), саме події в Одесі стали підґрунтям для звернення Д.А. Толстого до міністра внутрішніх справ О.Є. Тимашева, листів останнього до генерал-губернатора П.Є. Коцебу (та адміністрацій в університетських містах) і розпоряджень про посилення нагляду за студентами³³. Ймовірно, додаткову інформацію можна знайти в Держархіві Одеської області у фондах новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (ф. 1) та одеського градоначальника (ф. 2); виявлені ж матеріали не свідчать про якісь санкції до стипендіата. Натомість, є донесення наступного декана, В.Н. Юргевича, про «доручення» Г.О. Афанасьєва «увазі» О.Г. Брікнера (02.04.1870) і укладена професором «програма занять» та витяг з протоколу засідання ради університету про затвердження цього клопотання факультету³⁴. Молодий учений поринув у наукові студії, підтвердженням чому є один з його об'ємних звітів (15.01–15.08.1871)³⁵.

Наприкінці підготовки до професорського звання Г.О. Афанасьєв надав ректорові прохання про допуск до складання іспитів на ступінь магістра (22.11.1871). Комісія у складі чергового керівника факультету М.П. Смирнова, О.Г. Брікнера, В.М. Войтковського, О.О. Кочубинського і В.Н. Юргевича оцінила «вельми задовільно» відповіді на запитання про відношення Сходу до Стародавньої Греції, діяльність державних установ в Англії у 1215–1688 рр. та економіку Франції до 1789 р. (21.12.1871)³⁶. Невдовзі О.Г. Брікнер сповістив факультет про зайняття ординатури в Дерпті та надав пропозиції щодо перспектив розвитку кафедри, вказавши, що по завершенні іспитів він рекомендує Г.О. Афанасьєва на виконання обов'язків доцента. Враховуючи ж заплановане факультетом відрядження вченого за кордон, професор зауважив, що до вирішення цього питання новий викладач встигне прочитати курс історії Німеччини XVI–XVIII сторіччя (18.03.1872)³⁷.

Майже одночасно Г.О. Афанасьєв представив факультету працю «Отношения папства к империи в первой половине XIII века» (20.03.1872), на яку керівник надав позитивний письмовий відгук (27.03.1872)³⁸. Згодом, за тієї ж комісії (а також В.І. Григоровича і Н.П. Кондакова), відбувся другий іспит Г.О. Афанасьєва, на якому не менш «задовільними» були визнані його відповіді з російської історії — про удільно-вічовий період, розвиток суспільства у XVII сторіччі та занепад козацтва на правому березі Дніпра (29.03.1872)³⁹. О.Г. Брікнер

подав обіцяну рекомендацію на виконання магістрантом обов'язків доцента кафедри (04.04.1872)⁴⁰. На черговому засіданні рада університету це питання не розглядала, натомість, ухвалила відрядження його на два роки за кордон, про що довела до відома попечителя (07.04.1872)⁴¹. Отримавши відпускний білет, Г.О. Афанасьєв поїхав «у домашніх справах» до Херсона (16–22.05.1872)⁴².

Однак, по його поверненні до Одеси, виявилось, що міністерство «не знайшло можливим» дозволити відрядження (24.05.1872); після «роз'яснень декана», рада подала наступне клопотання про призначення вченому «грошового утримання за кошт міністерства» (29.05.1872), однак воно також було відхилене у столиці, про що Х.П. Сольський знову повідомив університет (28.06.1872), і розпочаті на черговому засіданні ради «дебати» були припинені ректором (18.08.1872)⁴³. Зазначимо: надані свідоцтва (що містяться в рукописному журналі засідань) оприлюднені у форматі друкованих протоколів ради, що регулярно публікувалися (1865–1884); повна збірка зберігається в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Посилання на протоколи добре відомі з приміток у праці О.І. Маркевича, де зазначені й інші джерела інформації, якими він користувався — справи з канцелярії попечителя (№ 11, 1872; № 37, 1880)⁴⁴.

Першу з них, на жаль, ідентифікувати не вдалося. В іншій, що зберігається в Держархіві Одеської області, виявлено цікавий документ — пояснення, які особисто надав Г.О. Афанасьєв наступнику С.П. Голубцова, попечителю П.О. Лавровському (19.12.1880)⁴⁵. Розповідаючи про відхилення прохання про відрядження, він написав таке: «як-то мені відомо з достовірних джерел, конфіденційно було вказано на мою небажанадійність як на причину відмови. Окрім того, міністр приписав тоді зовсім не допускати мене до складу викладачів університету»; підтверджуючи свою обізнаність, учений додав, що таке розпорядження було отримано в Одесі у липні або серпні 1872 року⁴⁶. Вірогідно, воно містилося у невиявленій «справі 11»; однак, її суть викладено в іншому документі.

Під грифом «цілком таємно» ректор інформував декана (05.07.1872) про лист попечителя з викладенням факту його конфіденційного листування з міністром (28.06.1872). Відмовивши у відрядженні «за нестачею грошей», Д.А. Толстой особисто повідомив С.П. Голубцова, що таке рішення було б прийнято навіть за наявності фінансування: «приймаючи до уваги, що Афанасьєв не найбільш активно брав участь у складанні студентської каси, ставлячи собі за честь бути її касиром, його ясно-вельможність, за такого змісту думок Афанасьєва, визнав повністю неможливим, аби Афанасьєву була надана викладацька посада в універ-

ситеті); до того ж, міністр «прохав ужити усіх заходів до усунення самого обрання в доценти, а у разі неможливості зробити це — відмовити раді університету в його затвердженні»⁴⁷.

Тобто, саме «участь у студентській касі» стала головною причиною для міністерства; принаймні, вказівок на «зібрання в кухмістерській» або «промову на банкеті», про які йдеться в літературі, в архівних документах не знайдено. Можна припустити, що вони фігурують в інших фондах Держархіву Одеської області, серед матеріалів міністерства народної освіти (Російський державний історичний архів, ф. 733, ф. 735 та ін.), в документах, що відклалися в особових фондах І.Д. Делянова (там само, ф. 1604) та Д.А. Толстого (там само, ф. 1664; Російська національна бібліотека, ф. 780) тощо.

Також потребує свого підтвердження документальними джерелами й початок педагогічної діяльності Г.О. Афанасьєва. В його «університетському» формулярному списку перші записи такі: закінчення навчання (31.05.1869) та залишення при кафедрі (01.01.1870)⁴⁸. Наступні записи безумовно взяті з іншого, хронологічно більш раннього «формуляру»: затверджений на посаді вчителя історії та географії Одеської жіночої Маріїнської гімназії (06.11.1872); разом з іншими, отримав «щирю подяку» попечителя за участь у комісії зі складання переліку навчальних посібників (19.06.1874); за проханням, був переведений до Комерційного училища (28.06.1874)⁴⁹. Навчальне навантаження Г.О. Афанасьєва складало 19 уроків при річній заробітній платні 1310 рублів (1873). Цікаво, що в штатному розписі (1872) вказано, що він раніше був «словесно» затверджений на цій посаді «керівництвом округу» (17.06.1870)⁵⁰.

У фонді гімназії також відклалося свідоцтво Г.О. Афанасьєва на звання вчителя гімназії та прогімназії з правом викладати історію (10.10.1872); листування керівництва гімназії з директором Рішельєвської гімназії (який до 1874 року за посадою був «губернським директором народних училищ») та попечителем про призначення на посаду; прохання викладача про відпустки — за кордон на літній вакаційний час (01.02.1873) та на великодні свята (20.03.1874); прохання про звільнення, за «неможливістю залишатися викладачем» (Париж, 27/15.07.1874); листування про переміщення до Комерційного училища⁵¹.

За призначення викладачем історії Комерційного училища (28.06.1874) Г.О. Афанасьєв отримав таку ж посаду в Реальному училищі (24.08.1874); але потім, нібито «за станом здоров'я», залишив роботу в цих навчальних закладах за особистим проханням (08.05, 16.05.1879)⁵². У листі до П.А. Лавровського він додає, що в цей час, за власний рахунок, був двічі в Парижі, де «завдяки сприянню деяких депутатів», мав можливість працювати в «окремому відділі» Національної бібліотеки. Однак,

матеріал не втілювався одразу в текст дисертації: вчений був змушений зосередитися на викладанні задля заробітку на виховання двох молодших братів, утримання літньої матері та згодом — на потреби власної сім'ї. Роботі не сприяло й ставлення керівництва: спочатку «причіпками і образами» директор М.М. Порунов змусив його, нібито «за станом здоров'я», залишити Маріїнську гімназію. Потім С.П. Голубцов, «за посередництва» директорів навчальних закладів, «запропонував» йому залишити викладання в Комерційному та Реальному училищах, а також, «уроки на підготовчих жіночих курсах та в училищі пані Піллер». За словами Г.О. Афанасьєва, «від катастрофи» врятувало обрання його директором Одеського товариства взаємного кредиту та, завдяки «заступництву» ректора М.О. Головінського і «участі» генерал-губернатора Е.І. Тотлебена, допущення до викладання в училищі О.В. Піллер⁵³.

За інформацією «шанувальників і друзів», у травні 1879 р. попечитель скористався призначенням нового генерал-губернатора, посилаючись нібито на його розпорядження, запропонував викладачеві впродовж 24-х годин подати у відставку. Г.О. Афанасьєв це зробив; але одночасно він «дів'явся і довів», що Е.І. Тотлебен не вимагав його звільнення, тому С.П. Голубцов був вимушений у жовтні 1879 р. повернути свого недруга до викладання в середній школі. Раніше, на загальному зборі Товариства взаємного кредиту, історик був одностайно обраний у члени правління та згодом став головою товариства за умови «мати щоденно дві вільних години для занять уроками». Наступного року, на спільному засіданні Новоросійського університету, Міської думи та Одеського слов'янського благодійницького товариства (членом якого вчений вже деякий час був до того), Г.О. Афанасьєв виголосив «сильну промову про гуманне значення Пушкіна», — та саме цей виступ привернув увагу нещодавно призначеного до Одеси попечителя П.А. Лавровського⁵⁴.

За документами, після пояснень ученого (19.12.1880), П.А. Лавровський також отримав листа від М.О. Головінського з проханням з'ясувати, чи вже немає на цей час перепон для Г.О. Афанасьєва «до навчальної та наукової діяльності у званні університетського викладача» (18.01.1881). Клопотання було надіслано до столиці (20.01.1881), новий міністр А.О. Сабуров надав свій дозвіл (06.02.1881), про що попечитель одразу ж сповістив університет (13.02.1881)⁵⁵. Г.О. Афанасьєв викладав в Одеській жіночій гімназії О.В. Піллер (01.09.1882/22.08.1883); отримав височайший дозвіл на прийняття та носіння ордена Такова IV ступеня, яким його нагородив король Сербії (1883)⁵⁶. Відсутність у формулярі підтвердження факту роботи в «училищі Піллер», вказаних у літературі та пояснювальній записці (1879; 1880), ймовірно пояснюється «розрядом» навчального закладу, лише згодом перетвореного на гімназію з міністер-

ським курсом (1882). Також, можна стверджувати, що саме в цей час учений завершував свою роботу над дисертацією.

У протоколах засідань історико-філологічного факультету є вказівка на обговорення «твору» Г.О. Афанасьєва та його можливої публікації на сторінках «Записок Новоросійського університету». Тоді професори вирішили дочекатися оцінки О.С. Трачевського (14.12.1883); текст цього відгуку не знайдено; ймовірно, його було надано авторові після розгляду питання (без вказівок на подробиці в протоколі) на одному з наступних засідань (19.03.1884)⁵⁷. Наприкінці року, Г.О. Афанасьєв подав прохання ректорові про надання йому свідоцтва про складання магістерських іспитів та копій протоколів комісій, про що було повідомлено на факультет (27.10.1884)⁵⁸, де це питання обговорювалося з формулюванням «про надання свідоцтва на право приват-доцента». По уточненні фактів, магістрант був допущений до читання двох пробних лекцій (10.12.1884). З документів не зовсім зрозуміло, яку саме лекцію читав учений «за власним бажанням». Іншу ж призначив факультет, і лекція «Початкова епоха реформаційного руху в Англії та його особливості» відбулася наступної п'ятниці (21.01.1885). Після обговорення та заслуховування відгуку Ф.І. Успенського (текст не знайдено), факультет ухвалив рішення: видати Г.О. Афанасьєву свідоцтво на право приват-доцента і клопотати про його допуск до викладання (08.02.1885)⁵⁹.

Після відставки доцента В.М. Пирогова (26.03.1884)⁶⁰ та не здійсненого переведення до Одеси Г.Е. Зенгера⁶¹ (ймовірно, спочатку він розглядався саме на кафедрі всевітньої історії⁶²), у штаті цієї структурної одиниці залишилося тільки два професори — Ф.І. Успенський, який читав курси з античної та середньовічної історії, та О.С. Трачевський, що викладав історію Стародавнього Сходу та нового й новітнього часу⁶³. Практика показала необхідність додаткових педагогічних кадрів, для чого (за новим уставом, що надав більше можливостей для отримання приват-доцентури⁶⁴), у цей час з'явилися нові можливості. Саме такий запис — про прийняття до лав приват-доцентів Новоросійського університету — з'явився у формулярі вченого (13.II.1885). Тоді ж було видано друком монографію «Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение» (Одесса, 1884); за яку, за результатами публічного диспуту, що відбувся в Києві, рада Університету Св. Володимира удостоїла Г.О. Афанасьєва ступеня магістра (15.03.1885)⁶⁵.

Відповідно до «Обозрений преподавания по историко-филологическому факультету Новороссийского университета», що регулярно друкувалися (повна підшивка також зберігається в Науковій бібліотеці ОНУ імені І.І. Мечникова), у першому півріччі наступного навчального року (1885/86) новий приват-доцент оголосив про читання курсу «Епоха

Реформації в Німеччині, Англії і Франції», в другому — «Релігійно-політична боротьба в Нідерландах і Англії (XVI ст.)» та «Епоха Тридцятилітньої війни (Німеччина, Франція)»; в наступному (1886/87) — відповідно, «Епоха Людовика XIV (політична та економічна історія Франції і Англії)» та «Історія XVIII ст. (до Революції 1789 р.)»; у навчальних планах факультету на ці курси надавалося по дві години на тиждень.

Навесні 1887 р., коли О.С. Трачевський клопотав про закордонне відрядження для дослідження дипломатичних відносин Росії та Франції, він зазначив, що на кафедрі є інший спеціаліст — Г.О. Афанасьєв⁶⁶, який оголосив курс новітньої історії XIX сторіччя (1887/88). Заплановане річне відрядження О.С. Трачевського було узгоджено лише до другого півріччя; одночасно, факультет розглянув і клопотання про закордонне відрядження іншого представника кафедри: цього разу, за рекомендацією Ф.І. Успенського, — того, хто «виправдав довіру» факультету, має «наукові потреби», але «ні разу не скористався закордонним відрядженням», — Г.О. Афанасьєва (21.10.1887)⁶⁷.

До того ж, приват-доцент отримав дозвіл на поїздки по імперії у власних справах та власним коштом — до Криму для покращення здоров'я на 28 днів (02.04.1886); «за потребою» в Подільську і Київську губернії (01.06–01.08.1886; 01.06–20.08.1887), в столицю «та інші міста», на чотири тижні (19.11.1887)⁶⁸. Цього разу було порушено клопотання про річну поїздку за кордон з наданням 600 карбованців «допомоги». Очільник міністерства (колишній товариш міністра) І.Д. Делянов не мав зауважень до клопотання: за його поданням височайшим наказом (10.12.1887) учений отримав відрядження з 1 травня 1888 року⁶⁹; крім того, монаршим повелінням (27.03.1889), відрядження Г.О. Афанасьєва було продовжено до 1 серпня 1890 року⁷⁰.

Однак ще до його завершення новий попечитель Х.П. Сольський отримав від І.Д. Делянова конфіденційного листа (30.11.1889) про те, що у Франції Г.О. Афанасьєв «спілкується з революціонерами», до того ж і «раніше також постійно привертав до себе увагу своїм ліберальним напрямком та деякими обставинами свого життя, які, не маючи нічого протиправного, тим не менш, у своїй сукупності, свідчили про його сумнівну благонадійність». Повідомлялося, що «з часів перебування в Одесі відомого державного злочинця Желябова, Афанасьєв добре знайомий з ним та особами, до нього близькими»; що його прізвище значилося в знайденій розсилці нелегальної літератури, і загалом, було добре знайоме жандармам з «неодноразових заяв осіб та анонімних донесень». Також, він «дозволив собі написати образливого листа» викладачу П.І. Ніщинському, який «звернув увагу» ради гімназії на учня-єврея, коли той

«піддав у своєму творі зухвалій нарузі існуючий у Росії спосіб правління та панівну релігію». Виходячи з цього, міністр зазначив, що «не знаходить можливим» надавати Г.О. Афанасьєву надалі будь-які гроші і розпорядився терміново «висловити свою думку» щодо залишення цієї особи в університеті⁷¹.

Х.П. Сольський «цілком секретно» повідомив про це ректора С.П. Ярошенка (16.01.1890) та незабаром (26.01.1890) інформував про телеграму від І.Д. Делянова (25.01.1890) з наказом про виключення Г.О. Афанасьєва з приват-доцентів. У справі знаходиться текст телеграми французькою мовою, яку ректор надіслав до Російського посольства на ім'я вченого (26.01.1890), та повідомлення попечителю про виконання наказу (27.01.1890)⁷². Повідомлення С.П. Ярошенка про виключення Г.О. Афанасьєва було заслухано на раді факультету і «прийняте до відома» (03.02.1890)⁷³.

Проте на цьому університетська кар'єра вченого не завершилася: зібраний у Парижі матеріал став підґрунтям монографії «Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке» — «дозволеної цензурою» (23.10.1891), підписаної автором «до друку» (24.01.1892) і незабаром опублікованої в Одесі (1892). Праця була надіслана до Санкт-Петербурзького університету, де відбувся її блискучий захист, за результатом якого Г.О. Афанасьєв отримав ступінь доктора всесвітньої історії (12.09.1892). Однак раніше до його формуляру було внесено ще один запис — про «прийняття» до університету (25.03.1892)⁷⁴.

Як з'ясувалося з офіційних документів, через «особливе клопотання» колишнього генерал-губернатора Х.Х. Роопа та «отримані від міністерства внутрішніх справ свідоцтва про поведінку Афанасьєва», міністр «визнав можливим знову допустити його до педагогічної діяльності» і дозволив поновити на кафедрі (25.03.1892), про що попечитель інформував університет (01.04.1892). Відповідне повідомлення було надіслано вченому (16.04.1892), який наступного дня написав заяву про «бажання взяти на себе обов'язки приват-доцента» (17.04.1892). Про це новий ректор, історик І.С. Некрасов, повідомив Х.П. Сольського (20.04.1892) та факультет (29.05.1892)⁷⁵.

Майже чверть сторіччя потому, в приватному листі до І.А. Лінниченка (16.12.1916), Г.О. Афанасьєв розповів про ці події: наприкінці 1889 року «паризький агент» П.І. Рачковський повідомив, що приват-доцент, так само, як й інші російські вчені у Франції, «має звичку спілкуватися з емігрантами». Це повідомлення «майже дослівно» було передано І.Д. Делянову, який з цього приводу «писав щось попечителю та ректору». В січні 1890 року, коли справи у Товаристві взаємного кредиту потребували присутності Г.О. Афанасьєва, він «почав депешами просити

Делянова про тимчасове припинення відрядження». У підсумку, повернення до Одеси відбулося, але вже після отримання телеграми С.П. Ярошенка. Перебуваючи в столиці, він «запитав» про причини міністерського діяча М.М. Анічкова, «побачився» з П.І. Рачковським та «знайшов хід» до міністра внутрішніх справ П.М. Дурново, який навіть надав йому для ознайомлення секретні «папери» з цієї справи. Після цього з'явилися «відношення» департаменту поліції та «наполягання» Х.Х. Роопа, та як результат — відбулося поновлення у правах приват-доцента: «моїх здогадок, чому саме Делянов і Анічков так зробили, я не повідомляю, не зважаючи на те, що вважаю й донині ці згадки доволі правдоподібними. Вам, як історичу, я повідомляю лише факти», — підсумував свою розповідь Г.О. Афанасьєв⁷⁶.

Після повернення до Новоросійського університету Г.О. Афанасьєв викладав по дві години на тиждень такі курси: «Нова історія» (1892/93), «Нова історія (XVII–XVIII ст.)» (1893/94) та «Історія Західної Європи в XIX ст.» (1894/95). У цей час він також мав відпустки у справах до Санкт-Петербурга (3–11.12.1892, 30.12.1892–23.01.1893⁷⁷; 14–22.10.1893⁷⁸). Незадовго до цього, професуру по всесвітній історії та посаду декана отримав В.К. Надлер (01.01.1891), який викладав середньовічну та новітню історію. Після його смерті (31.03.1894) факультет очолив Ф.І. Успенський (30.04.1894), перед яким постало питання про заміщення вакантної професури: крім декана, на кафедрі працювали приват-доценти Ф.В. Режабек (без ступеню) та Г.О. Афанасьєв (який підходив за всіма формальними вимогами). Саме в той час університет отримав прохання від Р.Ю. Віппера, який надав до Московського університету магістерську дисертацію «Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху Кальвинизма» та виявив бажання «зайняти кафедру зі званням виконуючого обов'язки екстраординарного професора» (22.04.1894). Згодом із Москви надійшли телеграми про присудження йому одразу ступеня доктора (2, 15.05.1894). Про професуру клопотав і Г.О. Афанасьєв: хоча документ не виявлено, про прохання йдеться у листах міністра до попечителя (28.04.1894), Х.П. Сольского до університету (05.05.1894) та І.С. Некрасова — декану, з проханням «надати свій висновок» з цього приводу (18.05.1894)⁷⁹.

Констатуючи, що «інтереси викладання достатньо задовольнити» призначенням лише одного з кандидатів, Ф.І. Успенський повідомив, що Г.О. Афанасьєв «свою педагогічну діяльність поєднував зі службою у фінансовій установі та не мав можливості присвячувати багато часу науці. На думку декана, робота Афанасьєва в Товаристві взаємного кредиту, яка винагороджувалася більше за професорську, вимагала від нього величезних витрат сил і часу, залишаючи для науки лише короточасні

години дозвілля. Успенський висловив сумнів у тому, що Афанасьєв у подальшому буде в змозі присвячувати університету стільки часу і сил, скільки потребують інтереси викладання». Тому, підводячи підсумок під донесенням з «відкритою датою» («травня ... дня, 1894 р.»), декан рекомендував кандидатуру Р. Ю. Віппера⁸⁰.

І.Д. Делянов з цим погодився (27.06.1894), про що Х.П. Сольський повідомив І.С. Некрасова (07.V07.1894)⁸¹. Однак, новий професор недовго перебував в Одесі: примудрившись за нетривалий час налаштувати проти себе більшість колег по факультету (подробіці опубліковано нами у зв'язку із «дорученням» філологам-класикам викладати на кафедрі⁸²), він, за власним проханням, був звільнений (22.07.1897)⁸³ і продовжив діяльність як приват-доцент Московському університеті.

Після призначення професора Ф. І. Успенського на посаду директора Російського археологічного інституту в Константинополі, з нового навчального року (1894/95) Г.О. Афанасьєв фактично став «підлеглим» молодшого за віком Р.Ю. Віппера. Сам учений із сумом констатував: «Після двадцяти років наполегливого прагнення до професури я вирішив здатися <...> я пішов туди, куди багато років мене тягнула доля так наполегливо і лагідно»⁸⁴. Наприкінці семестру Х.П. Сольський повідомив університет (04.01.1895) про отриманого зі столиці листа (29.12.1894) щодо прохання Г.О. Афанасьєва «перемістити його» в Державний банк, у зв'язку з чим виникла необхідність надати «висновок» з цього приводу. Міністерство наполягало на прискоренні справи (12.01.1895), на що невдовзі було надано відповідь: «перепон з боку університетського керівництва не зустрічається» (18.01.1895). Після листування щодо уточнення свідочтв про службу приват-доцента відбулася доповідь міністра фінансів С.Ю. Вітте імператору, який наказав призначити Г.О. Афанасьєва управляючим Київською конторою Державного банку (10.02.1895). Про це попечитель інформував університет (06.03.1895), а новий фінансист разом із дружиною Любов'ю Луківною (у дівочтві Лазебниковою) та їхніми дітьми — Володимиром і Ольгою (народ. 22.02.1878), Ростиславом (народ. 16.01.1880) та Ігорем (народ. 31.10.1891)⁸⁵, невдовзі виїхав з Одеси до Києва.

Незважаючи на короткий термін перебування на кафедрі, Г.О. Афанасьєв відіграв помітну роль у розвитку науки всесвітньої історії у Новоросійському університеті⁸⁶. Його подальша діяльність мала величезне значення для громадського життя Києва. Він отримав призначення по протекції С.Ю. Вітте, який одночасно з ним навчався в Одесі та, ймовірно, добре знав вміння «студентського скарбничого» розпоряджатися грошима. За його підтримки Г.О. Афанасьєв вирішив питання будівництва нового приміщення Державного банку. В ці роки вчений неодноразово

разово читав публічні лекції, які мали великий успіх у слухачів, також він займався плідною публіцистичною діяльністю та став відомим благодійником⁸⁷.

Київський період життя Г.О. Афанасьєва відображено в Держархіві Одеської області в його листуванні з професорами Новоросійського університету. В особовому фонді О.І. Маркевича відкриті листи з інформацією про публічні лекції та наукові роботи (Київ, Париж; б. д., кінець 1890-х рр. — не пізніше 1903 р.)⁸⁸. У листі до М.Г. Попруженка (11 листопада, не раніше 1914 р.) йдеться про надіслану до Одеси статтю з біографією О.Г. Брікнера (вірогідно, для запланованої, але невиданої праці до ювілею Новоросійського університету, 1915), про уточнення інформації щодо фактів життя його іншого учителя — В.І. Григоровича, про знайдені Є.Ф. Турау під Волочиськом (та втрачені після його смерті) «друковані сторінки» з нібито «глаголітськими текстами»⁸⁹. Наукова, просвітницька та публіцистична діяльність вченого знаходять своє відображення у листах та листівках до І.А. Лінниченка (Київ, 1911–1918); зокрема, в них йдеться про біографію Г.І. Перетятковича та про вже згадувані нами факти «університетської кар'єри» Г.О. Афанасьєва⁹⁰.

Розповідаючи наприкінці 1916 року про своє «колишнє відношення» до Новоросійського університету, Г.О. Афанасьєв, ймовірно, навіть не припускав свого повернення до педагогічної діяльності в *Alma Mater*. Однак доля розпорядилася по-іншому: отримавши призначення на посаду державного контролера (04.05–24.10.1918) та згодом — міністра закордонних справ Української Держави (14.11–14.12.1918) він, як то відомо з історіографії, після зречення від влади гетьмана П.П. Скоропадського змушений був залишити Київ та емігрувати до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, де викладав у Белградському університеті і мешкав до своєї смерті (15.12.1925)⁹¹.

На підставі публікацій у місцевій пресі дослідники також зробили припущення про перебування колишнього міністра в Одесі в 1919 році⁹². Цей факт підтверджують листи Г.О. Афанасьєва, надіслані В.Г. Короленком у Полтаву (в листах зазначена одеська адреса дипломата: «Самодопомога», вул. Пряма, буд. 12)⁹³. У першому з них (24.04/07.05.1919) знаходимо розповідь про події, що відбувалися після падіння Гетьманату: «Рятуючись від арешту, який вирішили здійснити Винниченко і Директорія, я в половині січня виїхав до Одеси», але у Києві залишилися сім'ї двох синів та сім'я родича: «більшовики підселили до моєї квартири трьох пожилців та взяли для них п'ять кімнат, для моїх родичів залишили три <...> взяли мою друкарську машинку, а у мого сина письмовий стіл та стіл для креслень (він студент, закінчує Київський політехнікум), та взяли частину його одягу. Тепер погрожують моїм невісткам зовсім

виселити їх та знов реквізувати одержу. <...> Мене позбавили заробітної платні в Азовському банку; пенсія в три тисячі рублів на рік вочевидь тепер зовсім нікчемна, обидва сини не мають роботи та перебувають на моїх руках. Все, що я заощадив за своє життя (мені 71 рік), тепер я продаю, роблячи займи на життя». Знаючи про знайомство адресата з «доктором Раковським», учений прохав про заступництво: «не залишати просто неба рідних, навпаки, додати їм одну кімнату», повернути друкарську машинку, стіл для креслень та одяг, «якого у нас ніколи не було вдосталь». Вказавши київську адресу (вул. Садова, буд. 3), він додав: «Туди я, ймовірно, ще не скоро повернуся»⁹⁴.

В.Г. Короленко не залишив без уваги це благання: 19 травня (н. с.) 1919 р. він надіслав відповідь, яку Г.О. Афанасьєв отримав через місяць. Дякуючи письменникові за бажання допомогти, Георгій Омелянович повідомив про останні новини з Києва: «Моїх невісток з онуками викинули геть. Вони розбрелися в різні боки, знайшовши притулок у своїх добрих друзів. <...> Через брак часу, наданого для виселення, та відсутність засобів для транспортування, взяли лише частину речей, і мої книги залишилися напризволяще»⁹⁵. Можна припустити, що у квартирі залишився й «особовий архів», який згодом надійшов (об'єктивно у не повному обсязі) на зберігання до ІР НБУВ. Ця втрата найбільше вразила вченого: «Я не перебуваю під владою речей, але ж книги, які я купував, починаючи з першого року студентства, коли всі мої кошти складали 23 рублі в місяць, ці книги для мене так само необхідні, як для столяра пила та заструг. Все моє життя пройшло поряд з цими незмінними друзями <...> Ще раз дякую за листа. Я його збережу як автограф людини, яку я шаную та люблю. <...> Вибачте, що я приєднався до натовпу, який постійно турбує Вас. Що робити, такий тепер час»⁹⁶.

Час, дійсно, був нелегкий: саме тоді, навесні–влітку 1919 року, в Одесі тимчасово встановилася радянська влада, яка почала масовий терор по відношенню до «старорежимних» представників інтелігенції. Така доля минула старого вченого, який з приходом у місто Збройних сил Півдня Росії (23.08.1919) знову повернувся до Новоросійського університету — цього разу востаннє. В ДАОО виявлено вказівки про «залучення приват-доцента Афанасьєва до читання лекцій з історії Французької революції у весняному півріччі навчального року» (1919/20): про таке рішення факультет повідомив керівництво (17.12.1919), і це клопотання було затверджено радою університету (19.12.1919)⁹⁷. У документах зазначено, що прохання вченого було розглянуто 13 грудня, однак у протоколі засідання факультету (13.12.1919) це не відображено — ймовірно, питання вирішувалося «в робочому порядку». Проте це джерело документально підтверджує присутність Г.О. Афанасьєва на черго-

вому засіданні (20.01.1920); наступне ж, «за відсутності законної кількості членів», не відбулося (24.01.1920)⁹⁸, адже саме тоді багато хто з них вирішив назавжди покинути батьківщину. Останній за хронологією документ, який має відношення до зв'язку колишнього приват-доцента з Новоросійським університетом — це наказ Губернського відділу народної освіти № 52 за підписами Я.П. Ряппо та «червоного професора» Є.М. Щепкіна про звільнення всіх викладачів, що залишили місто напередодні встановлення радянської влади (07.02.1920). Серед них значиться і Г.О. Афанасьєв⁹⁹.

Підводячи підсумок, зазначимо, що наведені матеріали дали можливість уточнити і доповнити історіографічні свідчення та документально підтвердити хронологічний перебіг подій у період перебування Георгія Омеляновича Афанасьєва в Одесі. Результати здійсненої археографічної розвідки дозволяють зробити висновок про перспективність подальшого пошуку в архівних фондах інформації про життя та діяльність цього видатного представника вітчизняної інтелігенції, ім'я якого посідає поважне місце в історії української дипломатії.

¹ Маркітан Л.П. Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 152–153.

² Савченко В.А. Афанасьєв Г.О. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX — середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 34–36.

³ Варварцев М.М. Афанасьєв Г.О. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 5. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 19–20.

⁴ Новикова Е. Забытый министр Павла Скоропадского. Зеркало недели. 2004. 28 мая. URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html

⁵ Гончарук Т., Дружкова І. Одесити — міністри урядів Української держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів С. Гутника та Г. Афанасьєва. Чорноморська минувшина. Одеса, 2011. Вип. 6. С. 53–65.

⁶ Капарулін Ю.В. Георгій Афанасьєв (1848–1925): нариси біографії і наукової творчості. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 231–237.

⁷ Зубкова Н.М. Афанасьєв Г.О. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. Київ: НАН України; Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, 2002. С. 25–26.

⁸ Кареев Н.И. Афанасьєв Георгий Емельянович. Критико-биографический словарь русских писателей и учёных. Т. I. Санкт-Петербург, 1889. С. 875–877, 987.

⁹ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета: историческая записка и академические списки. Одесса, 1890. С. 199, 204–206.

¹⁰ [Б. а.] Вместо предисловия. Г.Е. Афанасьєв. Исторические и экономические статьи. Издание почитателей и друзей. Т. I. Киев, 1908. С. III–XII.

¹¹ Список студентов и посторонних слушателей историко-филологического факультета Новороссийского университета за 1865/66 акад. год. Одесса, 1865. С. 2–3.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ, ф. І, спр. 6650, 42 арк.

¹³ Там само, арк. 1–1 зв.

¹⁴ Там само, арк. 4 зв., 6–6 зв.

¹⁵ *Березин С.Е.* Новые материалы к биографии Ф.А. Струве. Археология та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття: Зб. наук. пр. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2002. С. 38–41; *Березин С.Е., Избаиш Т.А.* Изучение античных памятников Северного Причерноморья в первые десятилетия Новороссийского университета. *Vorysthenika*. Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, 2004. С. 66–72; *Березин С.Е.* Антиковедение и его представители в Новороссийском университете: Ф.К. Брун, А.Г. Брикнер (начальный период деятельности кафедры всеобщей истории). Человек в истории и культуре. Одесса–Терновка, 2007. С. 526–535.

¹⁶ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 174.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. І, спр. 6650, арк. 32–32 зв.

¹⁸ Там само, арк. 33 зв.

¹⁹ Там само, арк. 34.

²⁰ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 205.

²¹ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. IV.

²² Одесский университет за 75 лет. 1865-1940. Одесса: Тип. Одесского государственного университета, 1940. С. 17–18, 27; Історія Одеського університету за 100 років. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 47.

²³ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. V.

²⁴ *Маркевич А.И.* Указ. соч. — С. 205.

²⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 42, оп. 35, спр. 18, арк. 1–2, 3.

²⁶ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 70, 20 арк.

²⁷ Там само, арк. 3–3 зв.

²⁸ Там само, арк. 6–6 зв., 8–8 зв., 18–18 зв.

²⁹ Там само, арк. 6–6 зв., 8–8 зв., 18–18 зв.

³⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 54, 39 арк.

³¹ Общий устав императорских российских университетов. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. XXXVIII. Отд. 1. № 39752 (18.VI.1863). Санкт-Петербург, 1866. С. 621–638.

³² Там само, арк. 16–17, 22–27, 31–34.

³³ Там само, арк. 36–37 зв.

³⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 27, арк. 11, 12–13, 14.

³⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 4232, арк. 1–32 зв.

³⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 56, 58.

³⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1839, арк. 3–3 зв.

³⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 6–15 зв., 16–16 зв.

³⁹ Там само, арк. 17.

⁴⁰ Там само, арк. 18–18 зв.

⁴¹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1837, арк. 9 зв.–10.

⁴² ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1872), спр. 8, арк. 143, 149.

⁴³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1837, арк. 13 зв.–14, 15 зв.–16.

⁴⁴ *Маркевич А.И.* Указ. соч. С. 205.

⁴⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 1–2 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 1.

⁴⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2562, арк. 36–36 зв.

⁴⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 52 зв.–53.

- ⁴⁹ ДАОО, ф. 47, оп. 1, спр. 5821, арк. 13 зв.–14.
- ⁵⁰ ДАОО, ф. 47, оп. 1, спр. 5820, арк. 1 зв., 2.
- ⁵¹ Там само, арк. 1–12, 15–16.
- ⁵² ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 53 зв., 55.
- ⁵³ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 1 зв.–2 зв.
- ⁵⁴ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. — С. VI.
- ⁵⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 227, арк. 3–3 зв., 4–4 зв., 5, 6.
- ⁵⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 20–20 зв., 53 зв., 55.
- ⁵⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 55 зв.–56, 64 зв.–65.
- ⁵⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2567, арк. 93–93 зв.
- ⁵⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 77 зв.–82.
- ⁶⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1884), спр. 17, арк. 5–7, 34–43, 84–85.
- ⁶¹ Протоколы заседаний совета Новороссийского университета за 1884 год. Одесса, 1884. С. 85–89, 154; *Маркевич А.И.* Указ. соч. С. 286, 298.
- ⁶² ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2547, арк. 60 зв.–61.
- ⁶³ *Березин С.Е.* Антиковедение в Новороссийском университете: кафедра всеобщей истории и её представители: Ф.И. Успенский, А.С. Трачевский, В.Н. Пирогов. Человек в истории и культуре. Вып. II. Одесса, 2012. С. 568–575.
- ⁶⁴ Общий устав императорских российских университетов. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. IV. № 2404 (23.VIII.1884). Санкт-Петербург, 1887. С. 456–474.
- ⁶⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 53 зв.–56.
- ⁶⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1887), спр. 29, арк. 56–58.
- ⁶⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2548, арк. 117 зв.–118.
- ⁶⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1886), спр. 12, арк. 37, 111, 112, 145; ф. 45, оп. 7 (1888), спр. 29, арк. 116, 264, 276.
- ⁶⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1887), спр. 29, арк. 257–259, 282–282 зв., 296–299.
- ⁷⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 55 зв.–56.
- ⁷¹ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1890), спр. 5, арк. 2–3.
- ⁷² Там само, арк. 1, 4–4 зв., 5, 6.
- ⁷³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2549, арк. 93 зв.–94.
- ⁷⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 56 зв.–58.
- ⁷⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1892), спр. 10, арк. 58–62.
- ⁷⁶ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 245, арк. 7–9 зв.
- ⁷⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1892), спр. 26, арк. 359, 381–382, 390.
- ⁷⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1893), спр. 26, арк. 299–300.
- ⁷⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1894), спр. 16, арк. 77–82.
- ⁸⁰ Там само, арк. 83–84 зв.
- ⁸¹ Там само, арк. 138.
- ⁸² См.: *Березин С.Е.* Э.Р. фон Штерн и постановка преподавания всеобщей истории в Новороссийском университете. Воронцовский сборник. Вып. V. Одесса, 2012. С. 5–13.
- ⁸³ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1897), спр. 16, арк. 406 зв.–408, 411 зв.–413.
- ⁸⁴ *Афанасьев Г.Е.* Исторические и экономические статьи. С. VIII.
- ⁸⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, арк. 14, 17–26, 47, 53, 57 зв.–58.
- ⁸⁶ *Березин С.С.* Кафедра всевітньої історії в структурі історико-філологічного факультету Новоросійського університету: 1866–1916 рр. Записки історичного факультету. Вип. XI. Одеса, 2001. С. 332–338; *Його ж.* Проблеми всевітньої історії в науково-дослідницькій та педагогічній діяльності професорів і викладачів Новоросійського університету: основні напрямки. Записки історичного факультету. Вип. XII. Одеса, 2002. С. 290–300.

- ⁸⁷ Новикова Е. Указ. соч.; Капарулін Ю.В. Вказ. праця. С. 233–236.
- ⁸⁸ ДАОО, ф. 150, оп. 1, спр. 132, арк. 1–7 зв., 8–9.
- ⁸⁹ ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.
- ⁹⁰ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 245, арк. 1–7 зв.
- ⁹¹ Новикова Е. Указ. соч.; Савченко В.А. Вказ. праця. С. 35; Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. С. 62–65; Капарулін Ю.В. Вказ. праця. С. 234–236.
- ⁹² Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. С. 64.
- ⁹³ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (ОР ОГБ), ф. 135, р. II, к. 18, ед. 23, 4 л.
- ⁹⁴ Там само, арк. 3–4 зв.
- ⁹⁵ Там само, арк. 1–1 об.
- ⁹⁶ Там само, арк. 1 об.–2.
- ⁹⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 11 (1919), спр. 16, арк. 18–20.
- ⁹⁸ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2560, арк. 103 зв.–104, 106, 110.
- ⁹⁹ ДАОО, ф. р-150, оп. 1, спр. 3, арк. 72.

REFERENCES

1. Afanas'ev, G. E. (1909). *Istoricheskie i e'konomicheskie stat'i. Izdanie pochitatelej i druzej*. (Vol. 1). Kiev [in Russian].
2. Berezin, S. E. (2001). Kafedra vsesvitn'oi istorii v strukturi istoryko-filolohichnoho fakul'tetu Novorosijs'koho universytetu. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu — Notes of the Faculty of History*, 11, 332–338 [in Ukrainian].
3. Berezin, S. E. (2002). Novye materialy k biografii F. A. Struve. *Arkheolohiia ta etnolohiia Shkhidnoi Yevropy: krok molodi u XXI stolittia — Archaeology and Ethnology of Eastern Europe: the step of young people in the 21st century*. (pp. 38–41). Odessa [in Russian].
4. Berezin, S. E. (2002). Problemy vsesvitn'oi istorii v naukovu-doslidnyts'kij ta pedahohichnij diial'nosti profesoriv i vykladachiv Novorosijs'koho universytetu: osnovni napriamky. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu — Notes of the Faculty of History*, 12, 290–300 [in Ukrainian].
5. Berezin, S. E. (2007). Antikovedenie i ego predstaviteli v Novorossijskom universytete: F. K. Brun, A. G. Briknier (nachal'nyj period deyatel'nosti kafedry vseobshhej istorii). *Chelovek v istorii i kul'ture*. (pp. 526–535). Odessa-Ternovka [in Russian].
6. Berezin, S. E. (2012). Antikovedenie v Novorossijskom universytete: kafedra vseobshhej istorii i eyo predstaviteli: F. I. Uspenskij, A. S. Trachevskij, V. N. Pirogov. *Chelovek v istorii i kul'ture*. (Vol. 2, pp. 568–575). Odessa [in Russian].
7. Berezin, S. E. (2012). E'. R. fon Shtern i postanovka prepodavaniya vseobshhej istorii v Novorossijskom universytete. *Voroncovskij sbornik — Vorontsov collection*, 5, 5–13 [in Russian].
8. Berezin, S. E. & Izbash, T. A. (2004). Izuchenie antichnyx pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ya v pervye desyatiletija Novorossijskogo universiteta. *Borysthenika*. (pp. 66–72). Nikolaev [in Russian].
9. Dobrolyubskij, K P. (Ed.). (1940). *Odesskij universitet za 75 let. 1865–1940*. Odessa: Tipografiya Odesskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
10. Goncharuk, T. & Drujkova, I. (2011). Odesyty — ministry uriadiv Ukrain's'koi derzhavy het'mana P. Skoropads'koho: materialy do istorychnykh portretiv S. Hutnyka ta G. Afanas'ieva. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 6, 53–65 [in Ukrainian].
11. Karapulin, J. V. (2015). Georhij Afanas'iev (1848–1925): narysy biohrafii i naukovoї tvorchosti. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu —*

Research works of History Faculty of Zaporizhzhya National University, 43, 231–237 [in Ukrainian].

12. Kareev, N. I. (1889). Afanas'ev Georgij Emel'yanovich. In S. A. Vengerov (Ed.), *Kritiko-biograficheskij slovar' russkix pisatelej i uchyonyx* (Vol. 1, pp. 875–877, 987). St. Petersburg [in Russian].

13. Markevich, A. I. (1890). *Dvadcatipyatiletie Novorossijskogo universiteta: istoricheskaya zapiska i akademicheskie spiski*. Odessa [in Russian].

14. Markitan, L. P. (2003). Afanas'iev Georhij (Yurij) Omelianovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 152–153). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

15. Novikova, E. (2004). Zabytyj ministr Pavla Skoropadskogo. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html [in Russian].

16. Savchenko, V. A. (2009). Afanas'iev G. O. *Odes'ki istoriky. Entsyklopedychne vydannia* (Vol. 1, pp. 34–36). Odesa: Drukars'kyj dim [in Ukrainian].

17. Urjenko, O. I. (Ed.). (1968). *Istoriia Odes'koho universytetu za 100 rokiv*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu [in Ukrainian].

18. Varvartsev, M. M. (2014). Afanas'iev G. O. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk*. (Vol. 5, pp. 19–20). Kyiv: Instytut istorii Ukraini NAN Ukrainy [in Ukrainian].

19. Zubkova, N. M. (2002). Afanas'iev G. O. *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: Putivnyk*. Kyiv: NAN Ukrainy; Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [in Ukrainian].